

(1073 р.) – книга для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава Ярославовича [2].

Раннє ознайомлення з писемністю на Русі засвідчує літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних в «руськими письмени». Підтвердженням цього є угоди Русі з греками. Договір 911 р. натякає на руський звичай писати духовні заповіді, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб посли або купці, які прибували з Русі до Цареграда, мали при собі не золоті й срібні печатки, а спеціальні грамоти, підписані князем. Серед доказів раннього існування писемності на Русі стоїть і знахідка корчаги другої чверті X ст. з Гньоздовського кургану [3].

Після офіційного введення християнства на Русі утверджується кирилична система письма. Нею написані усі відомі твори XI і наступних століть: зазначені «Остромирове Євангеліє» та «Ізборники Святослава», «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Мстиславове Євангеліє», «Повість временних літ» тощо.

Згадані твори – не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності на Русі. Великий додатковий матеріал дають археологічні розкопки, які виявляють численні вироби з написами на шиферних пряслицях, керамічному та металевому посуді, ливарних формочках, плінфі.

Письменство й література на Русі у XI-XIII ст. розвивались на тлі загального розвитку культури й потреб освіти. Значне місце посідала література з Візантії та Болгарії. Своєю мовою болгарська писемність була близькою до східнослов'янської й спорідненою з нею, що сприяло легкому її сприйняттю та засвоєнню. Проте першорядне місце належить староруським оригінальним пам'яткам письменства. У них найкраще відобразились народні традиції, національна самосвідомість і прагнення об'єднавчих сил Київської Русі відстояти свою незалежність у боротьбі проти зовнішніх ворогів, найвиразніше проявились творчий дух древньоруської народності, її моральні й духовні сили.

Найдавніші писемні пам'ятки (перша половина XI ст. за часів Ярослава Мудрого), відбивають завершення тривалого попереднього розвитку культури Русі.

Сьогодні дослідники знаходять на внутрішніх стінах Софії Київської чимало написів, зокрема ім'я легендарного співця Бояна, згаданого у «Слові о полку Ігоревім», а також надзвичайно цікавий зразок давнього алфавіту (27 літер) на основі грецького (23 літери) із суто слов'янськими літерами Б, Ш, Щ, Ж, який, як припускають, міг передувати кирилиці.

Історія не завжди й не одразу відкриває свої таємниці. Учені надають особливої ваги «голосам» минулого – стародавнім письменам, бо людська думка фіксувалася за допомогою певної системи

умовних знаків – за допомогою письма [5].

Так С.Висоцький, який досліджував написи Софії Київської, виявив у Михайлівському боковому вівтарі абетку з 27 літер висотою 3 см. Учений припускає, що вона з'явилась у соборі у першій половині XI ст., є проміжною між грецьким алфавітом та кирилицею і відбиває початковий етап у створенні слов'янських письмен [1, 228].

Отже, писемність була складовою культури Київської Русі з усією атрибуцією середньовічних світоглядних, ідеологічних і політичних уявлень, єдністю у ставленні до вищих цінностей і святинь. Цьому сприяло прагнення східних слов'ян прилучитися до загальносвітових культурно-просвітницьких досягнень.

Посилання

1. Драчук В. Дорогами тисячоліть. – К., 1978.
2. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. – К., 2005. – С. 303.
3. Культура українського народу / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес, М.В. Гончаренко та ін. – К., 1994. – С. 25.
4. Культурологія: українська та зарубіжна культура / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін. – К., 2007. – С.346.
5. Утевська П. Невмирущі знаки. – К., 1981. – С. 32.

*Солонська Н.Г.
Національна бібліотека України
ім.В.І.Вернадського*

БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Серед ряду історичних джерел, які є свідченням епохи, бібліотеки як соціальні інститути займають особливе місце. На жаль, в українській історичній науці цьому фактору поки що не надається належної уваги. Історики рідко звертаються до бібліотеки як джерела характеристики епохи, хоча є приклади наукових досліджень Д.Чижевського, П.Толочка, Т.Горбаченко та інших.

Бібліотека – насамперед фонд (книжний, архівний тощо). Надходження книг – це торговельні шляхи, дипломатичні зв'язки. Формування фонду – ідеологічна політика держави, верхівки, відбиття ситуації з просвітою, грамотністю, наукою, культурою. Читач віддзеркалює культурний рівень суспільства.

Могутність бібліотеки – проекція могутності країни, її іміджу. Це, до речі, свого часу розумів великий київський князь Ярослав Мудрий. За джерелами, у 1037 р. він засновує у Києві першу державну бібліотеку на наших землях. Мабуть, справедливим є припущення Т.Горбаченко, що першими книгами, з яких почалося формування фонду Софійської бібліотеки, були книги з приватної

книгозбірні самого князя, оскільки коштували вони тоді дуже дорого і придбати їх простий мешканець не міг. На формування фонду давньоруської бібліотеки (далі – ДРБ), звичайно, вплинули книжники (переписувачі, перекладачі, філософи) Ярославового кола.

Історичний метод дав нам змогу проаналізувати і простежити на підставі джерельного матеріалу процес, що передував заснуванню ДРБ, передумови її фундації, підгрунтя формалізованої ідеї діяльності, концепцію (тобто, генезис об'єкту й результат його розвитку), завдання. Ми послуговуємося методом історичної реконструкції, яка припускає індивідуальний вибір різних теорій у дослідженні Бібліотеки Ярослава Мудрого і розглядаємо її через призму історії цивілізації, оскільки вона є конкретним феноменом цивілізаційного порядку. ДРБ – віртуальна історико-культурна структура, зібрання рідкісних книг, книжних пам'яток, що і складають її імовірний фонд.

Бібліотека діяла в системі координат суспільств; їй відводилася визначальна роль у розв'язанні комплексу державних проблем, роль інструменту впливу на важливі суспільні процеси; сприяння їх вирішенню.

Кінець X ст. І.Франко вважав часом, коли суспільна та політична організація була вже «близька до zenіту свого розвою» [1, арк. 1], а XI ст. періодом, коли ця суспільна та політична організація «почала хилитися вниз аж до монгольської руїни» [2]. М.Грушевський указує на «високу вартість» розглядуваного періоду [3], а І.Франко – на «високий рівень і розвиток тогочасної освіти, політичних порядків і державного устрою» [4, арк. 4].

ДРБ – особливий й унікальний історичний об'єкт для відтворення картини знань про минуле, джерело системного пізнання епохи; об'єкт історико-культурологічного дослідження. Загалом – то був полюс міжкультурних, міжлітературних та книжкових слов'янських контактів, що в підсумку збагатив культури всіх народів.

Кожна доба неповторна. Бібліотека Ярослава Мудрого була неповторним явищем свого часу, хоча джерельна база її дослідження незначна і протягом століть залишається по суті майже незмінною. ДРБ дає уявлення про структуру і стан розвитку давньоруського суспільства; культуру населення киево-руської держави через призму бібліотеки, книги; здатність людини, яка жила в ті часи, сприймати ці категорії у взаємозв'язку з державною розбудовою, політичною активністю, релігійним відчуттям, з будь-якими іншими проявами розумової, інтелектуальної діяльності.

За М.С.Грушевським, давньоруська бібліотека – «Явище всесвітнього порядку, вартє глибокої уваги і всебічного дослідження» [3, 17]. ДРБ – носій і ядро культури, що забезпечує збереження та передачу інформації від покоління до покоління, зберігаючи міцність традицій наступності; носій

історичної та історико-наукової інформації. Це – інформаційно-культурологічна система, свідчення епохи, її бібліотечна модель; джерело інформації про минуле нашої країни, що дає багатий матеріал для вивчення доби Київської Русі; це – акумуляція знань про минуле; як центр середньовічної духовної комунікації – один із найважливіших державних та соціальних інститутів.

Розвиток і стан бібліотеки зумовлений формою суспільного устрою Давньоруської держави (раннім феодалізмом), особистими якостями фундатора ДРБ і завданнями та роллю, які той покладав на книгозбірню: сприяння піднесенню авторитету держави на міжнародному рівні, зміцнення великокнязівської влади за рахунок подальшого інтенсивного зміцнення християнської віри, влади церкви, поширення грамотності та освіти, сприяння вихованню та підготовці державних службовців та власних діячів тощо [5].

Бібліотека Ярослава Мудрого – основа для міждисциплінарного синтезу, збереження наступності в українській гуманітарній науці. Бібліотека як відкрита система містить величезну за обсягом і специфічну для неї як для історичного джерела інформацію.

О.С.Лаппо-Данилевський визначав історичне джерело як «реалізований продукт людської психіки (засновника Бібліотеки, у нашому разі – Ярослава Мудрого – *Н.С.*), придатний для вивчення фактів з історичним значенням» і прагнув у спосіб інтеграції історичного джерела зрозуміти його автора – людину минулого [6]. Під джерелами в науці розуміються «самі пам'ятки та документи, що служать для їхнього пояснення; такими є твори давніх та нових письменників, описи бібліотек (підкреслено нами – *Н.С.*), документи, що стосуються історії книжкової справи та просвіти в Росії (Київської Русі. – *Н.С.*) У фрагментах чужих текстів містяться викладення давньоруських історичних документів. Опис бібліотеки (власне її каталог; його в Софійській замінювала інвентарна книга, що відбито в «Изборнике Святослава» 1037 р.) – також є історичним джерелом. «Изборник Святослава» 1073 року є відбиттям імовірного каталогу Бібліотеки Ярослава Мудрого. Ми вперше порушуємо цю проблему і це є новим підходом до історичних джерел. Відомості з «Повісті врем'яних літ» дають підстави для висновку, що в Бібліотеці Ярослава Мудрого була перекладна література з мов тих народів, які на той час мали свою писемність і мову. У давньоруських літописах є уривки з праць стародавніх письменників та отців церкви.

Оскільки ДРБ як історичне джерело знаходиться від нашого часу на відстані в майже тисячу років, то в процесі джерелознавчого аналізу та синтезу це джерело виявляється не зовсім таким, яким його усвідомлювали давньоруські люди; сьогодні наука

оцінює його за іншими ознаками й критеріями. Це і дає підстави розглядати Бібліотеку Ярослава Мудрого як, свого роду, адекватну реконструкцію явищ та базу для історичних досліджень киево-руської епохи.

ДРБ – сукупне інформаційне джерело, сховище книжних та документальних джерел; комплекс таких атрибутів культури, як рукописна книга, що є свідченням конкретної духовної та матеріальної культури, інтелектуального рівня давньоруського суспільства.

Утім, М.Тихомиров, спиняючись на питаннях освіченості міського населення, не вказує на те, що бібліотека Ярослава Мудрого (насамперед) й інші бібліотеки домонгольської Русі були ознакою міської культури. Однак ДРБ – явище міської культури, і місцем народження бібліотечної культури є місто [7]; це – цілком організований об'єкт міського середовища, організована структура і ознака міської культури, що виникла із цього середовища і пов'язана з ним казуальними стосункам. Тобто, ДРБ є історичним джерелом і для вивчення давньої міської культури.

До яких історичних джерел ми маємо віднести ДРБ за типологією – речових, писемних, зображувальних? Оскільки давньоруська бібліотека є пам'яткою не тільки речової культури (розміщувалася на хорах Софійського собору), а й писемною, і її фонд складався з рукописних книжок та архівних документів), то необхідно вводити нову категорію для визначення типології ДРБ як історичного джерела, що відбивало б і писемні, і речові свідчення епохи. Отже, Бібліотека Ярослава Мудрого як яскравий представник давньоруських бібліотек – це писемно-речове історичне джерело.

Гносеологічний аспект дає нам можливість визначити роль суб'єктивного фактору в суспільстві (лідерство великого київського князя), зрозуміти налаштування суспільства (емоційне, психічне, моральне, духовне, подивитися на членів суспільства як потенційних читачів ДРБ).

Аксіологічний аспект дає можливість оцінити ДРБ як історичний факт та явище епохи. Розглянути бібліотеку в такий спосіб нам дають підстави відбору джерел, їх зіставлення, порівняння, аналіз, класифікації. Однак аксіологічний аспект прямо не враховує суб'єктивні моменти в історичному процесі. А при реконструкції історичного минулого не можна абстрагуватися від дій суб'єктів історії, від їх загального культурного рівня та здатності творити власну історію (суверен Київської Русі Ярослав Мудрий, його уряд, церковна верхівка, давньоруські книжники-філософи Ярославового кола, широкі маси населення та ін., священники).

ДРБ необхідно вивчати через призму історико-книжного факту, речових джерел (рукописних книг, звислих печаток та ін.). Під історико-книжним джерелом розуміється «все, що несе інформацію

про минуле книги і слугує основою для її наукового історичного пізнання». Однак й історія та культура Київської Русі має вивчатися з урахуванням точки зору історико-книжного факту, тобто також і через призму Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Бібліотека – проекція форми свідомості середньовічної людини, тобто Бібліотека Ярослава Мудрого є фактом історичної дійсності і фактом історичної свідомості, оскільки бібліотека – це відбиття інтелектуальних цінностей епохи.

ДРБ є історичним фактом (історичний факт – це та чи інша історична подія, яка потребує свого пояснення та осмислення в зв'язку з широким соціальним контекстом епохи), тобто фактом історичної дійсності, історичної свідомості, історичним образом минулого; це – історична пам'ятка; елемент об'єктивної дійсності давньоруської епохи, що пов'язаний з її іншими елементами.

Фундація ДРБ – вольовий акт, волевияв, насамперед, однієї людини, яка мала потенційну можливість і право це здійснити як керівник держави [8].

Свого часу ДРБ забезпечувала духовні потреби освіченого прошарку населення Київської Русі [9]. Колись, перебуваючи в «синхронній площині» часу, ДРБ, як «акт раціональної свідомості», нині набуває нову функцію, переходячи в «площину діахронії». В історії науки постановка питання в такий спосіб є питанням зміни парадигм, ядра наукової теорії.

Для культури Київської Русі «є, зокрема, властиве їй розуміння ролі книги, писаного слова, книжного вчення у житті людини» <...>, а «книжність осмислюється як одна з найвищих чеснот людини, як запорука мудрості» [10, 33]. Бібліотека Ярослава Мудрого відіграє принципово важливу роль для правильної та об'єктивної реконструкції історичної реальності, явищ з історії розвитку форм суспільної свідомості людей, історії ідеології, духовної діяльності людей, що входять у загальну тканину економічного і політичного розвитку давньоруського суспільства.

Документи, що зберігалися у фонді бібліотеки Ярослава Мудрого, мають велику джерелознавчу цінність для науки, а також непересічне значення для реконструкції цілісної історії книжної культури не тільки України, а й взагалі слов'янської і світової культури, що зумовлено не лише складом фонду досліджуваної бібліотеки, а й напрямками її діяльності; дають можливість з позиції кодиколого-книгознавчого ракурсу здійснити, зокрема, вивчення кожного документу як факту культури киево-руської епохи, а також, за концепцією Л.А.Дубровіної, вивчити історію «його подальшого існування як складової частини зібрань особистих бібліотек та колекцій» [11].

Бібліотека Ярослава Мудрого в історії культури світу відіграла роль джерела не тільки нової культури, а й нових знань, джерела, в яке сягають корінням духовні та культурні традиції не лише українського народу, а й усього слов'янства; вона виконала

функцію осередку давньоруського православ'я та координуючого органу великокнязівської влади. Софійська бібліотека перебирала на себе виховну і інформаційну функцію, функцію, що передавала знання; підґрунтя, на якому розвинувся наступний бібліотечний і книжний процес. Ми підтримуємо визначення системи-бібліотеки як сукупності елементів, і це зумовлює необхідність її описання, причому «маючи загальні властивості писемного джерела (елемент, підсистема бібліотеки, системи, рукописна книга—*Н.С.*)» <...> багатофункціональною культурологічною системою (за ієрархією частиною поліфункціональної системи – бібліотеки – *Н.С.*), яка вивчається спеціалістами різних галузей знань та містить величезну за обсягом і специфічну для неї як для джерела інформацію (є складовою, елементом вищого за обсягом інформації джерела – бібліотеки. – *Н.С.*), що існує у згорнутому вигляді (бібліотека – відкрита система. – *Н.С.*)». Складовими ДРБ як системи є рукописні книги, а також архівні документи (архівний фонд). Давньоруська бібліотека є особливою інформаційною та культурологічною системою, підсистемою якої є, за визначенням Л.А.Дубровіної, «своєрідна інформаційна система – рукописна книга» [11].

Аналізуючи джерела, які опинялися в колі діяльності давньоруських книжників і читалися, перекладалися, переписувалися, відбиралися для поширення, можна дійти висновку про інтелектуальний розвиток киево-руського суспільства. Головним джерелом релігійно-філософської думки Київської Русі (поряд з Біблією) була не сучасна їй візантійська чи болгарська думка, а патристична література епохи догматичних рухів та перших семи вселенських соборів (325–787): каппадокійці (Василій Великий та його послідовники – Григорій Богослов, Іоан Дамаскін та ін.), антихійці (Іоан Златоуст), новоалександрійці (Афанасій Александрійський, Кирил Александрійський), містики (Єфрем Сирін) та ін., а також – література сучасної Візантії; болгарська література X ст. часів царя Симеона.

Першим навчальним посібником на наших землях, за М.Максимовичем, [12, арк. 5] була Біблія, що зберігалася у фонді ДРБ. Була вона джерелом просвіти і для народу.

Вивчаючи фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого, рукописні книги, зокрема, Остромирове Євангеліє, ми досліджуємо коріння і витоки української мови. О.Х.Востоков наголошував, що сьогоденнє українське і, так зване десятирічне, вживається в пам'ятці досить часто [13, 3]; в Остромировому Євангелії і, як правило, вживається в імені, що передає абсолютно точно подібний же напис грецьких рукописів, і в деяких інших іноземних словах, а також у кінці рядка, де не буває місця для и, зрідка в інших випадках – після попередньої голосної букви» [14, 193]. На українізмах в Остромировому Євангелії

вказує і вживання нарощування складів, які сучасній російській мові не притаманні. Наприклад: синові, Богові тощо, а також вживання специфічних форм дієслів, прислівників та ін.

Софійська бібліотека як історичний факт, історико-культурологічне явище; джерело бібліотечно-книжного процесу, базис, на якому постала надбудова (наступний бібліотечний процес і наука про нього) дає можливість реконструювати імовірний сукупний фонд ДРБ [15]; здійснити аналіз книжної культури, історію киево-руських бібліотек, а через цю призму, що є новим підходом, й історію та культуру Київської Русі.

Посилання

1. Франко І. Нариси історії українського письменства [Текст] / І. Франко. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, спр. 12478.
2. Франко І. Києво-Печерський монастир как культурный (sic!) центр Домонгольской России [Текст] / І.Франко. – Пасад, 1904. – .XXXIV + 238 с.
3. Грушевський М. С. Три академії. – ІР НБУВ [Текст] / М. С. Грушевський. – Ф. 10, спр. 14854.
4. Франко І. Нариси історії українського письменства. – ІР НБУВ, ф. 10, спр. 12478.
5. Солонская Н. Г. Реконструкция фонда библиотеки Ярослава Мудрого [Текст] / Н.Г.Солонская // Вестн. Библ. Ассамблеи Евразии. – 2004. – № 2. – С. 44–48.
6. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории [Текст] / А.С.Лаппо-Данилевский. – СПб., 1913. – Вып. II : Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Пб. ун-та в 1910/1911 г.
7. Тихомиров М.Н. Древнерусские города – Изд. доп. и перераб. [Текст] / М.Н.Тихомиров. – М. : Госполитиздат, 1956. – 477 с.
8. Солонська Н.Г. Давньоруські школи: від Володимира Святого до Ярослава Мудрого [Текст] / Н. Солонська // Сівєрянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 13–22.
9. Солонська Н.Г. Бібліотека Ярослава Мудрого як артефакт збереження та використання документальної пам'яті християнства [Текст] / Н.Г.Солонська // Вісник Книжкової Палати. – 2008. – № 10.
10. Горський В.С. Ідея наслідування Христа в давньоруській агіографії [Текст] / В.С.Горський // Образ Христа в українській культурі. – К., 2001.
11. Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги [Текст] / Л. А. Дубровіна; відп. ред. О.С.Онищенко ; АН України; Ін-т рукописів ЦНБ ім.В.І.Вернадського ; Ін-т укр. археографії. – К., 1992. – 262 с.
12. Максимович М. От первых лекций 1834, 1843 г. [Текст] / М. Максимович. – ІР НБУВ, ф. 32, спр. 389.
13. Востоков А.Х. Грамматика церковно-славянского языка изложенная по древнейшим оного письменным источникам [Текст] / А.Х.Востоков. – К.; СПб., 1863. – 135 с.
14. Буслаев Ф.И. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков ; сост. на основании наставления для образования воспитанников военно-учебных заведений Ф.Буслаевым [Текст] / Ф. И. Буслаев. – М.: Унив. тип., 1861. – 1632 стбл.
15. Солонська Н.Г. Бібліотека Ярослава Мудрого (спроба реконструкції) // Збірник на резимеа. Межнароден славистички конгрес, Охрид, 10–16 септември 2008. [Текст] / Н.Г.Солонська 14. – Скопје : Македонски славистички комитет, 2008. – Т. 2 : Книжевност, култура, фолклор, историја на славистика : тематски блокови. – С. 222.